

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 9

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

“TURON” TARIXIY MAKON KATEGORIYA SIFATIDA

Munira Xatamova Matkayumovna
Nurullayev Jaxongir Abdumalikovich

Alfraganus universiteti, dotsent (PhD).

Samarqand davlat universiteti, tayanch doktorant.

e-mail: ordubaliq@gmail.com **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0002-4405-0048>

e-mail: jahongirtarixchi@gmail.com **ORCID:** <https://orcid.org/0009-0001-6703-1798>

Annotatsiya.

Ushbu maqolada “Turon” tushunchasining tarixiy-makon kategoriyasi sifatida shakllanish jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqotda IV–VI asrlarda Markaziy Osiyo hududida kechgan geosiyosiy, etnosiyosiy va madaniy jarayonlarga alohida e’tibor qaratilib, mazkur jarayonlarning “Turon” tushunchasi mazmuniga ta’siri yoritiladi. Shuningdek, Turon va Eron o’rtasidagi siyosiy, etnik va madaniy munosabatlarning tarixiy xususiyatlari ko’rib chiqilib, ushbu ikki makon o’rtasidagi o’zaro aloqalar va qarama-qarshiliklarning tarixiy manbalarda aks etishi tahlil etiladi. Maqolada “Turon” atamasining faqat geografik hududni emas, balki muayyan tarixiy, etnomadaniy va siyosiy makonni ifodalovchi tushuncha sifatidagi mazmuni ochib beriladi. Tadqiqot natijalari “Turon” tushunchasining tarixiy evolyutsiyasini hamda uning Markaziy Osiyo tarixiy tafakkuridagi o’rnini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so’zlar: Turon, tarixiy makon, tarixiy-geografik kategoriya, Markaziy Osiyo, geosiyosiy jarayonlar, etnosiyosiy transformatsiya, madaniy ta’sir, Turon va Eron, so’nggi antik davr.

ИСТОРИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО «ТУРАН» КАК КАТЕГОРИЯ

Мунира Хатамова Маткаюмовна
Нуруллаев Жахонгир Абдумаликович

Университет Alfraganus, доцент (PhD).

Самаркандский государственный университет, базовый докторант.

Аннотация.

В данной статье анализируется процесс формирования понятия «Туран» как историко-пространственной категории. Особое внимание уделяется геополитическим, этнополитическим и культурным процессам, происходившим на территории Центральной Азии в IV–VI веках, а также их влиянию на содержание и развитие представлений о Туране. Рассматриваются исторические особенности политических, этнических и культурных взаимоотношений между Тураном и Ираном, а также отражение их взаимодействия и противостояния в исторических источниках. В статье раскрывается значение термина «Туран» не только как географического обозначения, но и как понятия, характеризующего определённое историческое, этнокультурное и политическое пространство. Результаты исследования позволяют более глубоко осмыслить историческую эволюцию понятия «Туран» и его место в историческом сознании Центральной Азии.

Ключевые слова: Туран, историческое пространство, историко-географическая категория, Центральная Азия, геополитические процессы, этнополитическая трансформация, культурное влияние, Туран и Иран, поздняя античность.

"TURAN" HISTORICAL SPACE AS A CATEGORY

Munira Xatamova Matkayumovna
Nurullayev Jaxongir Abdumalikovich

Alfraganus University, Associate Professor (PhD).

Samarkand State University, PhD Student.

Abstract.

This article analyzes the formation of the concept of “Turan” as a historical-spatial category. Particular attention is paid to the geopolitical, ethnopolitical, and cultural processes that took place in Central Asia during the fourth to sixth centuries and to their influence on the historical meaning of the concept of Turan. The study also examines the political, ethnic, and cultural relations between Turan and Iran, as well as the representation of their interaction and confrontation in historical sources. The article reveals that the term “Turan” functioned not only as a geographical designation but also as a concept denoting a specific historical, ethnocultural, and political space. The findings

contribute to a deeper understanding of the historical evolution of the concept of Turan and its significance in the historical consciousness of Central Asia.

Keywords: Turan, historical space, historical-geographical category, Central Asia, geopolitical processes, ethnopolitical transformation, cultural influence, Turan and Iran, Late Antiquity.

Kirish. So'nggi antik chog' Yevroosiyo bo'ylab global demografik siljishlar, qadimgi yirik imperiyalarning inqirozi va transmintaqaviy muloqotning yangi geosiyosiy konfiguratsiyalari shakllanishi bilan tavsiflanadi. Ushbu global transformatsion jarayonlarning markaziy kesishuv nuqtasida bo'lgan tarixiy-geografik mintaq — Turon IV–VI yuzyilliklarda etnik va iqtisodiy transformatsiyalarni boshdan kechirdi. Sivilizatsiyalararo va tillararo muloqotning cheksiz makoni o'laroq, ushbu davrda mintaqa sharqiy eroniy tilli xalqlar (sug'diylar, baqtriyaliklar) va turkiy tilli (o'g'uz, qarluq va b.) xalqlarning o'zaro tig'iz aloqalari maydoniga aylandi.

Tadqiqotning bosh ilmiy muammosi — so'nggi antik davr Markaziy Osiyo davlatchilik tizimlari tabiatini baholashdagi mavjud metodologik va tarixshunoslikdagi qarama-qarshiliklar hamda "Turon" toponimining geo-konseptual dualizmi (ikki yoqlamaligi) bilan belgilanadi. Birinchidan, tarixshunoslikda uzoq vaqt hukmronlik qilgan yevrotsentristik paradigma IV–VI yuzyilliklardagi siyosiy tuzilmalarni (xionlar, kidarlar, eftallar) faqatgina institutsional poydevorga ega bo'lmagan, vayronkor ko'chmanchi konglomeratlar sifatida talqin etib keldi. Biroq yangi aniqlangan manbalar va numizmatik dalillar ushbu tizimlarning Kushon imperiyasi siyosiy-ma'muriy merosini transformatsiya qilgan murakkab polietnik tuzilmalar ekanini ko'rsatsa-da, ularning transmintaqaviy davlatchilik modellari tizimidagi o'rni haligacha konseptual darajada dekonstruksiya qilinmagan.

Ikkinchidan, "Turon" atamasini makon va mazmun tomondan tushunishda jiddiy ilmiy nomutanosiblik bor: epik va diniy manbalarda ("Avesto", "Bundahishn") u Markaziy Osiyo makroregionini anglatadi, ilk Sosoniy shahanshohlarining (Shopur I, Narseh, Shopur II) uch tilli toshbitiklarida ("Ka'ba-yi Zardusht") Sakaston va Makuran o'rtasidagi (Hind daryosining quyi havzasi) kichik bir lokal provinsiyani (*ostan*) bildirgan. Ushbu geografik va etnogenetik nomutanosiblikning ichki sabablari, shuningdek, ushbu davlatlarning Buyuk Ipak yo'li transkontinental tarmoqlari ustidan o'rnatgan geo-iqtisodiy nazorat mexanizmlari hamda sug'd savdo kapitali bilan shakllantirgan tizimli institutsional simbiozi haligacha yetarlicha o'rganilmagan.

Yangi aniqlangan va qayta talqin etilgan yozma, numizmatik hamda epigrafik manbalar sintezi orqali IV–VI yuzyilliklarda Markaziy Osiyoda kechgan institutsional, geosiyosiy va etno-madaniy jarayonlarni yangi nazariy-metodologik tomondan qayta tiklash ushbu izlanishning bosh maqsadidir. Ushbu maqolada quyidagi masalalar tahlil qilinadi:

1. "Turon" — tarixiy makon kategoriyasida;
2. etnosiyosiy transformatsiya, ya'ni IV–VI yuzyilliklarda aholi, siyosiy birlashmalar, etnik guruhlar va boshqaruv munosabatlarining o'zgarishi;
3. o'zaro madaniy ta'sir — turkiy va eroniy hamda ko'chmanchi va o'troq jamoalar o'rtasidagi madaniy almashinuv.

Tadqiqotda Turonni o'zgarmas va aniq chegaralarga ega bo'lgan geografik hudud sifatida emas, balki turli tarixiy davrlarda siyosiy, etnomadaniy, mifologik va geografik mazmunlar bilan to'ldirilib borgan tarixiy-makon kategoriyasi sifatida qarash taklif etiladi. Qiyosiy tahlil natijasida Turon kategoriyasining shartli ravishda mifologik, geosiyosiy, siyosiy-tarixiy va madaniy-xotira makonlari sifatida namoyon bo'lgan dinamik strukturasi asoslanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Mazkur maqolani tayyorlashda tarixiylik, xolislik, tizimlilik va qiyosiy tahlil tamoyillariga tayanildi. Tadqiqotning metodologik asosini "Turon" tushunchasining turli tarixiy davr va manbalardagi geografik, siyosiy, etnik hamda madaniy mazmunini o'rganish tashkil etdi. Shu bois mavzu faqat Turon hududining geografik chegaralarini aniqlash doirasida emas, balki uning tarixiy-makon kategoriyasi sifatida shakllanishi, geosiyosiy munosabatlar, etnosiyosiy jarayonlar va madaniy xotira bilan bog'liq holda tahlil qilindi.

Tadqiqotda "Turon" tarixiy-geografik konsepsiyasiga bag'ishlangan ilmiy ishlar, xususan, E. Asanov, Sh. S. Kamoliddin, M. M. Xatamova hamda R. N. Frye tadqiqotlari muhim tarixshunoslik asoslari sifatida qabul qilindi. Mazkur maqolaning metodologik jihati shundaki, unda "Turon" tushunchasi o'zgarmas va aniq geografik hudud sifatida emas, balki turli davrlarda siyosiy, etnomadaniy, mifologik va geosiyosiy mazmun bilan to'ldirilib borgan dinamik tarixiy-makon kategoriyasi sifatida tahlil qilinadi.

NATIJALAR. "TURON"NING TARIXIY MAKON KATEGORIYASIGA AYLANISHI

Tarixiy geografiyada muayyan hududlarning nomlanishi faqat geografik belgilash vazifasini bajarmaydi. Ayrim nomlar vaqt o'tishi bilan muayyan xalqlar, siyosiy tuzilmalar, madaniy an'analar va tarixiy xotirani ifodalovchi murakkab kategoriyalarga aylanadi. "Turon" ana shunday ko'p qatlamli tushunchalardan biridir. Turon atamasining murakkabligi, avvalo, uning turli davr va manbalarda bir xil mazmunda qo'llanmagani bilan bog'liq.

So'nggi antik davrda Markaziy Osiyo va unga tutash mintaqalarda kechgan etnosiyosiy jarayonlarni tizimli qayta qurish uchun "Turon" tarixiy-geografik konsepsiyasining makon va mazmun jihatdan transformatsiyasini tahlil qilish kerak. Bu davr manbashunosligi va toponimikasida muhim ilmiy paradoks kuzatiladi: bir tomondan, epik va an'anaviy diniy mazmundagi matnlarda Turon tushunchasi Amudaryodan shimol va sharqda joylashgan, Eron ("Eranshahr") dunyosiga qarama-qarshi bo'lgan keng Markaziy Osiyo makromintaqasini anglatgan. Xususan, "Avesto" va keyingi pahlaviy manbalarida, masalan, "Bundahishn"da Turon Amudaryoning narigi tomonidagi hudud sifatida belgilangan. Biroq bu geografiya aniq chegaraga ega bo'lmay, "yovuz kuchlar makoni" sifatida mafkuraviylashtirilgan. Eronshunos R. Frayning ta'kidlashicha, "eronliklar uchun Turon geografiyasi har doim Eron sivilizatsiyasi tugaydigan va cheksiz dasht

boshlanadigan noaniq chegara bo'lib kelgan" [4; B. 41].

Ikkinchi tomondan esa, III–IV yuzyilliklarga oid ilk Sosoniy hukmdorlarining rasmiy davlat toshbitiklari va ma'muriy muhrlarida ushbu toponim mutlaqo boshqa — janubiy geolokatsiyada, ya'ni Sakaston va Makuran oralig'idagi (bugungi Pokiston Balujistoni va Sind viloyatlari) nisbatan kichik bir provinsiyaga (*ostan*) nisbatan qo'llangan [2; B. 346–351].

Ushbu mikroregional lokalizatsiya birinchi navbatda 242–271-yillarda hukmronlik qilgan shahanshoh Shopur I ning milodiy 262-yilga oid Persepol yaqinidagi "Ka'ba-ye Zardusht" (ŠKZ) uch tilli (parfiya, o'rta forscha va grek tillari) mashhur toshbitigida o'z aksini topgan. Bu hujjatda Sosoniylar saltanatiga kiruvchi va unga qaram bo'lgan yerlar parallel ravishda sanab o'tilar ekan, *Turan* (o'rta forscha) yoki/va "Makuran podshohi" (*twl[n]Turizm / Turgistan.kwšn MLKAmkw'n MLKA*) bilan bir qatorda "Turon podshohi", ya'ni Turonshoh ham alohida tilga olinadi [2; B. 346]. Bundan tashqari, Buyuk Shopur II ning (309–379) 311-yilga oid Persepol bitigida u "saklar podshohi" (*Sakan-shax*), uning o'g'li Rastshapur esa "Hind (Sind), Sakaston va Turon (*Turan*) yoki Turgiston (*Turgistan*) podshohi" deb ataladi.

Biroq Sh. S. Kamoliddin mil. avv. II yuzyillikda Markaziy Osiyo hududidan ko'chmanchi sak qabilalarining Hindistonga va janubga qarab katta migratsiya to'loqini yuz bergani, ushbu qabilalarning hech bo'lmaganda bir qismi turkiy tilli bo'lgani va ular ilk Sosoniylar davriga oid toshbitiklarda tilga olingan Turon o'lkasiga asos solganini taxmin qilgan [2; B. 348]. E. Asanovning tadqiqotida qayd etilganidek, Turon zamonaviy ilmiy, madaniy va siyosiy diskurslarda turlicha geografik mazmunda ishlatiladi: ayrim hollarda u Amudaryoning shimolidagi hudud, boshqa hollarda Markaziy Osiyo, ayrim hollarda esa turkiy xalqlar yashagan keng makon sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, muallif Turonning o'zgarmas geografik chegaralarga ega bo'lmaganini ta'kidlaydi [1; B. 1–3].

M. M. Xatamova esa Turon tushunchasini IV–VI asrlardagi siyosiy-harbiy jarayonlar bilan bog'lab, xunlar, xionlar, kidarlar, eftallar va keyinchalik turklar bilan Sosoniylar o'rtasidagi munosabatlar Turon haqidagi tasavvurlarning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etganini ko'rsatadi. Muallifga ko'ra, aynan so'nggi antik davrda Sosoniylar imperiyasining shimoli-sharqiy chegaralaridagi jamiyatlar "Turon" nomi bilan belgilana boshlagan [3; B. 68–88]. Aniqrog'i, M. Xatamova tadqiqotining markazida boshqa masala — Turon va Eron o'rtasidagi tasavvurlarning shakllanishida IV–VI yuzyilliklarda kechgan siyosiy-harbiy jarayonlarning o'rni turadi. Umuman, M. Xatamova Turon — bu Eron markazchiligiga (*Eronshahr*) qarshi mafkuraviy va afsonaviy-timsoliy makon sifatida yaratilgan, "Avesto" va "Shohnoma" an'analari vizuallashgan kosmologik antiteza hamda siyosiy legitimlik uchun kechgan g'oyaviy kurash maydoni, deb xulosa qilgan.

E. Asanov Avestoda keyingi "Shohnoma"dagi kabi chegaralari aniq belgilangan Turon mamlakati mavjud emasligini, unda tuiyra- deb atalgan guruh tilga olinishini ta'kidlaydi. Shu sababli Avesto davri Turonini avtomatik ravishda Amudaryoning shimolidagi Markaziy Osiyo bilan tenglashtirish qo'shimcha rekonstruksiyanı talab qiladi. Bu yondashuvning muhim ilmiy natijasi keyingi davrda shakllangan geografik modelni undan ancha qadimgi manbaga retrospektiv tarzda ko'chirishdan saqlanish zarurligini ko'rsatishdir [1; B. 1–3].

Shunday qilib, E. Asanov "Turonning aniq geografik chegarasini qaysi davrga nisbatan belgilash mumkin?" degan masalani qo'ysa, M. Xatamova "qaysi tarixiy jarayonlar Turonning muayyan geografik-siyosiy mazmun kasb etishiga olib kelgan?" degan masalani ochib beradi. Turon tarixiy-makon kategoriyasining shakllanishida IV–VI asrlar alohida ahamiyatga ega. Bu davrda Markaziy Osiyoda Kushonlardan keyingi siyosiy qayta qurilish, xunlar harakati, xionlar, kidarlar va eftallarning siyosiy maydonga chiqishi hamda VI yuzyillik o'rtalaridan turklarning mintaqa siyosiy tizimida ustun mavqega ega bo'lishi kabi jarayonlar kechdi. Bu jarayonlar Turon va Eron munosabatlarining yangi tarixiy mazmun kasb etishi bilan bog'lanadi [3; B. 68–88]. Shu jarayonda Turon oddiy "tashqi hudud" emas, balki Eronshahrga nisbatan qarama-qarshi geosiyosiy makon sifatida tushunila boshlagan. V yuzyillikdan boshlab Markaziy Osiyo va unga tutash hududlarning Eron adabiyotida "Turon" nomi bilan belgilana boshlagani aynan shu siyosiy-harbiy qarama-qarshiliklar bilan bog'lanadi. Demak, Turonni tarixiy-makon kategoriyasi sifatida tushunishda "hudud qayerda edi?" degan savol bilan bir qatorda, "u qanday tarixiy munosabatlar tizimida Turon deb qabul qilindi?" degan savol ham muhimdir.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari "Turon" tushunchasi tarixiy jarayonlar davomida o'zgarmas geografik hudud sifatida emas, balki turli siyosiy, etnik, madaniy va geografik mazmunlar bilan shakllangan tarixiy-makon kategoriyasi sifatida rivojlanganini ko'rsatadi. Tarixiy manbalar va ilmiy tadqiqotlar tahlili "Turon" atamasining turli davr va manbalarda bir xil mazmunda qo'llanmaganini, uning geografik ko'lami hamda siyosiy mazmuni tarixiy sharoitga qarab o'zgarib borganini ko'rsatadi.

Turkiy va eroniy tilli xalqlar, ko'chmanchi va o'troq jamoalar o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar Turonning mazmuniy shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan. Bu jarayonda mintaqadagi siyosiy birlashmalar, savdo yo'llari va transmintaqaviy aloqalarning rivojlanishi Turon tushunchasining faqat etnik yoki geografik kategoriya sifatida emas, balki kengroq geosiyosiy va madaniy makon sifatida shakllanishiga zamin yaratgan.

Umuman olganda, "Turon" tushunchasining tarixiy rivojlanishi uning muayyan va o'zgarmas chegaralarga ega bo'lgan hudud emasligini ko'rsatadi. IV–VI asrlardagi geosiyosiy, etnosiyosiy va madaniy jarayonlar Turonning keyingi tarixiy mazmuni shakllanishida muhim bosqich bo'lib xizmat qilgan. Shu sababli Turonni tadqiq etishda uning "qayerda joylashgani" bilan bir qatorda, muayyan tarixiy davrda "qanday tarixiy munosabatlar tizimida Turon sifatida qabul qilingani" masalasini ham hisobga olish muhimdir.

XULOSA

"Turon"ni bir vaqtning o'zida ham qadimgi aniq geografik hudud, ham o'zgarmas etnik makon, ham muayyan davlat nomi sifatida talqin qilish metodologik jihatdan ehtiyotkorlikni talab etadi. Turonni tarixiy-makon kategoriyasi

sifatida tushunish eng muhim nazariy natija bo'lib chiqadi. Bunday yondashuvda Turon o'zgarmas geografik nuqta emas, balki turli tarixiy davrlarda yangi mazmun kasb etgan makoniy tasavvur sifatida qoraladi. Uning dastlabki qatlami etnik-makoniy tasavvurlar bilan, so'nggi antik davrdagi mazmuni geosiyosiy munosabatlar bilan, o'rta asrlardagi mazmuni siyosiy va sulolaviy legitimatsiya bilan, keyingi davrlardagi mazmuni esa madaniy xotira bilan bog'liq holda shakllangan. Shu ma'noda Turonni tarixiy-makon kategoriyasi sifatida tadqiq etish uning "haqiqiy chegarasi"ni bir marta va abadiy belgilashdan ko'ra, uning turli tarixiy davrlarda qanday makon sifatida yaratilgani, qabul qilingani va qayta talqin qilinganini aniqlashga imkon beradi.

Bu yondashuv IV–VI yuzilliklar Turonini o'rganish uchun ham muhim. Chunki ushbu davrda Turonning keyingi chog'lardagi siyosiy va madaniy mazmuniga asos bo'lgan geosiyosiy o'zgarishlar yuz bergan. Demak, IV–VI yuzilliklar Turon tarixida oddiy o'tish davri emas, balki Turonning tarixiy makon sifatida qayta mazmunlangan muhim bosqichlaridan biri deb qaralishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, so'nggi antik davr "Turoni" o'zgarmas, statik etnik chegara emas, balki Yevroosiyo qit'asidagi ko'chmanchi va o'troq dunyo institutsional poydevorlarining, mafkuraviy urushlarining va transmintaqaviy savdo tarmoqlarining o'zaro kesishishi natijasida doimiy ravishda qayta qurilib, yangilanib kelingan o'zgaruvchan geosiyosiy va madaniy kategoriyadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Asanov E. Turon: jo'g'rofiya, mifologiya va siyosat // *Oyina.uz elektron jurnali*. – 2026. – Manba
2. Kamoliddin Sh. S. Turon toponimi ilk sosoniylar davrida // *«Turkiston ilk o'rta asrlarda: tarix va tarixiy geografiya (VI–VIII va IX–XIII asrlar)» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman to'plami*. – Toshkent, 2025. – B. 346–351.
3. Xatamova M. M. Turon va Eron tasavvurlarida Afrosiyob timsoli // *Turkologiya*. – 2024. – № 3–4. – B. 68–88.
4. Frye R. N. *The Heritage of Persia*. – World Publishing Company, 1963. – P. 41.